

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Eşqin kanı Qarabağdır!

V BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ SİMPOZİUMU

MATERİALLARI

2022-ci il Şuşa ilinə həsr olunur.
Quzanlı/Ağdam, 17-19 may 2022-ci il

Hazırlayanlar:

Şəhla XƏLİLLİ
Fariz XƏLİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Aşkın kâni Karabağdır!

V. ULUSLARARASI HAMZA NİGARİ SEMPOZYUMU

BİLDİRİLERİ

2022 - Şuşa yılına armağan olunur.
Guzanlı/Ağdam 17-19 Mayıs 2022

Editörler:

Şehla HALİLLİ
Fariz HALİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Garabagh is Land of Love!

5TH INTERNATIONAL HAMZA NIGARI SYMPOSIUM

PROCCEDINGS

Dedicated to the Shusha/2022 year.
Guzanli/Aghdam, 17-19 May 2022

Editors:

Shahla KHALILLI
Fariz KHALILLI
Metin HAKVERDIOGLU

Kitabın məzmunu "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Tərcümələr Aysel Allahverdiyeva, Şölə Bayramova, Səma Alməmmədli, Naridə Qasımovanındır.

V Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu (17-19 may 2022 - Ağdam/Quzanlı) Materialları (Hazırlayanlar: Şəhla Xəlilli, Fəriz Xəlilli, Metin Hakverdioğlu). İki cildə, I cild. Bakı: im.print, 2022, 452 səh.

17-19 may 2022-ci ildə Ağdam rayonunun Quzanlı qəsəbəsində Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı, "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti Amasiya Universiteti və Ağdam Rayon İcra Hakimiyyətinin təşkilatçılığı ilə 2022-ci il "Şuşa İli"nə həsr edilən Beşinci Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu keçirilib. Simpoziumda çıxış edən alim və tədqiqatçıların məqalələri bu kitabda toplanıb və nəşr edilib.

Üz qabığındakı rəsmi müəllifi Gülqədəm Nağıyevadır.

Dizayner: İntiqam Məhəmmədli
Fotoqraf: Anar Həbibov

© "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

ISBN: 978-9952-8412-2-0

MÜNDƏRİCAT

Çıxışlar:

Simpoziumun Təşkilat Komitəsinin sədri Şəhla Xəlillinin giriş sözü 12

Ağdam rayonu İcra hakimiyyətinin başçısı Vaqif Həsənovun çıxışı 14

*Milli Məclisin Mədəniyyət Komitəsinin sədri, Millət vəkili
Dr. Qənirə Paşayevanın çıxışı*..... 16

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun baş direktoru,
Prof.Dr. Abbas Seyidovun çıxışı*..... 23

Amasya Universitetinin rektörü Prof.Dr. Süleyman Elmacının Açıqlıq Konuşması 24

Prof.Dr. Şikar Qasımovun çıxışı..... 26

Həmzə Nigarinin nəslə adına Xəyalə Həmidovanın çıxışı 30

Açıqlıq məruzələri:

*Prof.Dr. Qafar CƏBİYEV - AMEA Arxeologiya,
Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu Albansünaslıq Elmi Mərkəzi
Qarabağ - qədim insanın təşəkkülü və mədəniyyətlərin təkamülü diyarı*..... 38

*Dos.Dr. Nəzakət MƏMMƏDLİ - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Mir Həmzə Seyid Nigari yaradıcılığında Qarabağın tərənnümü*..... 46

*Doç.Dr. Metin HAKVERDİOĞLU - Amasya Universiteti
Müctəhid-zadə Mehmet Aka (Müşəri) Divanında Karabağ Şiirleri* 57

*Dr. Fariz XƏLİLLİ
"Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur irsini sənədləşdirmə məsələləri
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.69* 69

*Prof.Dr. Şahin FƏRZƏLİYEV - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Mir Həmzə Seyid Nigari və onun "Nigarnamə" əsəri*..... 81

*Dos.Dr. Kəmalə PƏNAHOVA - Bakı Dövlət Universiteti
Mir Həmzə Seyid Nigarinin əsərlərində sufi mistik düşüncəsinin nümunələri*..... 86

*Dos.Dr. Şəlalə ANA HÜMMƏTLİ - AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Mir Həmzə Nigari Salman Mümtəzin tədqiqatlarında*..... 93

*Dos.Dr. Sabir RÜSTƏMOĞLU MƏMMƏDOV, Dos.Dr. Seymur SULEYMANOV
- Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Ağcabədi filialı
Hacı Mir Həmzə Seyid Nigari poeziyasında Qarabağın tərənnümü*..... 102

*Asif SEYİDOV - Tədqiqatçı, Qazax rayonu Aslanbəyli kəndi
Seyid Mir Həmzə Nigarinin şeirlərinin Qazax və Borçalıda yayılması*..... 110

*Faiq Nəsimov - Tədqiqatçı, Bakı/Azərbaycan
Qazaxın Aslanbəyli kəndində Şeyx Hacı Mahmud əfəndi*

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İRSİNİ SƏNƏDLƏŞDİRMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Issues of Documenting the Heritage of Karabakh and Eastern Zangazur

Dr. Fariz XƏLİLLİ

*“Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.69.*

Xülasə

MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi Azərbaycanda mədəni irsin öyrənilməsi, mühafizəsi və təbliği sahəsində ixtisaslaşan peşəkar qeyri-hökumət təşkilatıdır. Qeydiyyatı alındığı 2010-cu ilin mart ayından indiyə kimi müxtəlif yerli və beynəlxalq layihələr həyata keçirmiş, mədəni irsin sənədləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələrlə çıxış etmişdir.

Hələ 2015-ci ildə MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin mədəni irs üzrə ekspertləri beynəlxalq ekspertlərlə birlikdə baş verən ümidverici hadisələri analiz etmiş, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur torpaqlarının tezliklə işğaldan azad olunacağını əsas almış, mədəni irsin sənədləşdirilməsi və layihələndirilməsinin sülh dövründə abidələrin və yaddaşın sürətlə bərpasına yardım edəcəyini vurğulamış, elmi tutumlu layihə və məqalələri beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırmışdır. Təəssüf ki, mədəniyyət sahəsinə rəhbərlik edən bürokratlar hazırlanan “Tarixi Qarabağ irsini sənədləşdirmə” layihəsinin Dünya Abidələr Fonduna “2016 Baxış” üçün təqdim edilməsinə razılıq verməmişdilər. Bununla belə, layihənin əsas mahiyyəti 2016-cı ildə Şimali Makedoniya Respublikasının Ohrid şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda məruzə olunmuş, 2017-ci ildə həmin konfransın materiallarında nəşr edilmişdir (Jabiyev və Khalilli 2017: 11-18).

2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında Müzəffər Azərbaycan Ordusu tərəfindən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsi işğaldan azad olunmuşdur. Həmin ilin oktyabr ayının 29-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev işğaldan azad olunan torpaqlarda komendantlıqların yaradılması haqqında fərman imzalamışdır. Fərmanda tarix və mədəniyyət obyektlərinin (abidələrinin və müəssisələrinin) ilkin inventarlaşdırılması və mühafizəsi işi Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə tapşırılmışdır (Fərman 2020). Həm yerli, həm də beynəlxalq elmi ictimaiyyət Nazirliyin hesabatlarının dərc edilməsini gözləməkdədir.

Bu məqalədə inventarlaşmanın birinci mərhələsində iştirakım zamanı hazırladığım hesabatı, o cümlədən müxtəlif qurumlara təqdim etdiyim layihə təkliflərinə əsasən Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun sənədləşdirmə məsələlərinə münasibət bildirəcəyəm.

Açar sözlər: Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, irs, sənədləşdirmə, hesabat

Abstract

MİRAS Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage is a non-governmental organization specializing in the study, protection and promotion of

cultural heritage in Azerbaijan. The Organization implemented various local and international projects, made proposals and recommendations on the documentation of cultural heritage since its registration in March 2010.

Cultural heritage experts of MIRAS Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage, together with international experts, analyzed promising processes in 2015 and stressed that documenting and designing of cultural heritage would help the restoration of monuments and memory in peacetime, given that Karabakh and East Zangazur would soon be liberated, brought scientific projects and articles to the attention of international community. Unfortunately, the bureaucrats in charge of cultural issues did not agree to submit project "Documentation of the Heritage of Historical Karabakh" to the 2016 World Monuments Watch. Main essence of the project was presented at a international conference in Ohrid city of North Macedonia Republic in 2016 and published in the proceedings of that conference in 2017 (Jabiyev and Khalilli 2017: 11-18).

Karabakh and East Zangazur regions were liberated from occupation by the Victorious Azerbaijani Army in September-November 2020. President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev signed a decree on the establishment of commandant's offices in the liberated lands on October 29 of the same year. The decree instructed the Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan to carry out initial inventory and protection of historical and cultural objects (monuments and facilities) (Fərman 2020). Both local and international scientific community wait for the publication of the Ministry's reports.

I will analyze the documentation of Karabakh and East Zangazur based on the report I prepared during my participation in the first phase of the inventarization, as well as project proposals submitted to various organizations in this paper.

Keywords: Karabakh, East Zangazur, heritage, documentation, report

Giriş. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun mədəni irsinə və onun sənədləşdirilməsinə kompleks yanaşmaq lazımdır. Mühəribəsonrası bölgədə təsbit edilən bütün dağıntıların bina, yaşayış yeri və qəbiristanlıqların tarixin hansı çağında yaradılmasından asılı olmayaraq "qaranlıq irs" (dark heritage) abidəsi olduğu unudulmamalıdır.

Son illərdə "qaranlıq irs" anlayışı arxeologiya və mədəni irs tədqiqatlarında geniş yer tutur. Bu anlayış mənşəyini 1996-cı ildə Con Lennon və Malkolm Faley tərəfindən ilk dəfə ortaya atılan "qaranlıq turizm" tədqiqatlarından götürür (Lennon 2017: 3). Həm qaranlıq irs, həm də qaranlıq turizm indiki istifadələrində olduqca qeyri-müəyyən terminlər olub, ölüm, əzab və fəlakət yerləri, döyüş meydanları, əsir düşərgələri, kütləvi məzarlıqlar və sair ilə bağlıdır. Əslində qaranlıq irs daha geniş mənada, yəni irs tədqiqatlarının əhatə dairəsini genişləndirmək cəhdi kimi görünür (Suzie və başqaları 2020).

Xarabalıqlara bağlılıq (ruinenlust) insanın təbiətində var. İnsan emosiyalarını bu istiqamətdə ifadə edə, yaddaşını xarabalıqlara bağlılıqla bərpa edə və gələcəyə ötürə bilir (DeSilvey və Edensor 2012). "Xarabalıqlara bağlılıq" anlayışı "qaranlıq irs" anlayışından çox əvvəl ortaya çıxsada hər iki termin bizim elmi ədəbiyyatda az işlənir. Bu istiqamətdə nəinki akademik, bədii yaradıcılıq işləri də azlıq təşkil edir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun maddi və mənəvi mədəni irsi sənədləşdirilərkən, məlumat bazası yaradılarkən həm "xarabalıqlara bağlılıq", həm də "qaranlıq irs" tədqiqat sahələrinin metodologiyasından istifadə edilməsi doğru olardı. "Miras"

Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin hazırladığı layihə təklifləri bu istiqamətdə tədqiqat, mühafizə və təbliğat prinsiplərini də əsas götürür.

Müharibəsonrası Kəlbəcər irsi hesabatı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təmin olunmuş, 1993-cü ilin aprel ayından işğal altında olan Kəlbəcər rayonu 2020-ci il noyabrın 25-də azad edilmişdir.

Kəlbəcər rayonunun təbii şəraiti mürəkkəb relyefə malik olub, Kiçik Qafqaz dağlarında ən sərt iqlimi və landşaftı ilə seçilir. Ömər aşırımı 3395 metr olmaqla Kəlbəcər rayonuna əsas keçiddir. Hazırda bütün nəqliyyat-kommunikasiya yolları bu aşırımdan keçir.

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Naziri Anar Kərimovun müvafiq əmri ilə Kəlbəcər rayonu üzrə abidələrin və müəssisələrin ilkin inventarlaşdırılması işi Gəncə Regional Mədəniyyət İdarəsinin Kəlbəcər rayonu üzrə nümayəndəsi Hacı Əmrahov və "Orta əsr Ağsu şəhəri" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun direktoru kimi mənə tapşırılmışdır (Hesabat 2021).

Kəlbəcər rayonu tarix və mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Burada aşağıdakı tarix-mədəniyyət abidələri dövlət qeydiyyatına götürülmüşdür:

- iki dünya əhəmiyyətli memarlıq abidəsi - Vəng kəndində Xudavəng monastırı və Vəngli kəndində Gəncəsər monastırı;
- on dörd ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidəsi – Qanlıkənddə Lex qalası, Vəngli kəndində Xanabert qalası, Kolatağ kəndində Mütəvəlləh Yaqub kilsəsi və Alban məbədi, Şaplar kəndində Qala, Çıldıran kəndində Alban məbədi və Qırmızı məbəd, Çormanlı kəndində Alban məbədi və Alban kilsəsi, Qozlu kəndində Xatırvəng məbədi, Yayıcı kəndində iki Alban məbədi, Həsənriz kəndində iki Alban məbədi;
- dörd ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidə - Dəlidağda qayaüstü təsvirlər, İstisuda tunc dövrü yaşayış yeri, Dovşanlı kəndində tunc dövrü nekropolu, Zar kəndində mağara düşərgəsi;
- on iki yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi – Vəngli kəndində Qala və Məbəd, Şaplar kəndində iki Məbəd, Bazarkənddə Məbəd, Dovşanlı kəndində Kilsə, Dəvədaşı kəndində Kilsə, Qozlu kəndində Qırmızı məbəd, Pirlər kəndində Comərd qalası, Qalaboyun kəndində Qala, Zəylik kəndində körpü, Qaraxançallı kəndində Uluxan qalası;
- bir yerli əhəmiyyətli bağ-park, monumental və xatirə abidəsi - Böyük Vətən Müharibəsində həlak olmuş həmvətənlərimizin xatirə abidəsi;
- beş dekorativ-tətbiqi sənət nümunəsi (xalq daş heykəltaraşlıq abidəsi) – Zar kəndində dörd ərəb yazısı ilə daş qoç fiquru və Zəylik kəndində daş at fiquru (Abidə 2001).

Göründüyü kimi, üstünlüyü xristian memarlıq abidələri təşkil edir. Sanki, Kəlbəcərdə müsəlman əhali ya yaşamamış, ya da çox gec yaşamışdır. Bunun səbəblərini çöl araşdırmaları ortaya çıxarmışdır. Kəlbəcər abidələrinin bir hissəsi Rusiya sülhməramlılarının nəzarət etdiyi ərazidə qalmışdır. Bu da inventarlaşdırma işlərini çətinləşdirmişdir.

Məlum olduğu kimi ermənilərin Kəlbəcər rayonunu tərk etməsi üçün əlavə on gün vaxt verilmişdi. Hərbi və polislərin sözlərinə görə bundan istifadə edən ermənilər ərazilərdə daha çox minalar yerləşdirə bilməmişdilər. Biz haranın təmizlənməsi və ya təmizlənməməsi haqqında hər hansı bilgiyə malik deyildik.

Birinci səfər zamanı dövlət qeydiyyatında olan yalnız bir tarix-mədəniyyət abidəsinə - "Xudavəng monastırı"na baxış keçirə bildim. Monastıra giriş uzunsürən və çətin proses oldu. Dünya əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidəsi olan Xudavəng monastırı ilə əlaqədar təkliflərim aşağıdakı kimidir:

- "Xudavəng monastırı" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun yaradılması abidənin qorunması ilə bağlı bütün hüquqi məsələləri həll etməyə imkan verəcək. Sülhməramlıların abidədə qalmasına ehtiyac olmayacaq. Kəlbəcərdə hər hansı dövlət qoruğu yoxdur. Xudavəng monastırının ətrafında əvvəllər yaşayış olduğu üçün orada infrastruktur və yaşayış yeri hazırlamaq Mədəniyyət Nazirliyinə asan başa gələcək. Mədəniyyət Nazirliyi Kəlbəcərdəki bütün abidələrə nəzarəti həmin qorudan həyata keçirə bilər. Bu qoruc məsələsini nisbətən geniş də götürmək olar: "Kəlbəcər vəngləri" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu kimi. Çünki ətrafda başqa monastırlar da var;

- Xudavəng monastırında tarixi memarlıq abidələri yaxşı konservasiya və bərpa edilmədiyi üçün kimyəvi, fiziki və bioloji aşınmalar baş verir. Çoxlu sayda müdaxilələr, əlavələr və oğurluq hadisələri abidənin elmi və mədəni əhəmiyyətinə zərər gətirir. Təxirə salınmadan abidənin yenidən bərpa və konservasiya üçün qapadılması lazımdır. Abidədən oğurlanmış freskaların və digər əşyaların geri qaytarılması üçün YUNESKO ilə yanaşı beynəlxalq məhkəmələrə də müraciət edilməlidir;

- Abidə ətrafında kortəbii şəkildə aparılan inşaat qazıntı işləri abidənin mədəni təbəqəsinin dağılmasına səbəb olur. Odur ki, həm abidəni öyrənmək, həm də özbaşına qazıntıların nəticələrini dəqiqləşdirmək üçün arxeoloji kəşfiyyat məqsədilə ekspedisiya cəlb etmək doğru olacaqdır.

Səfər zamanı dövlət qeydiyyatında olmayan aşağıdakı beş tarix-mədəniyyət abidəsi müəyyənləşdirilmişdir:

- Seyid Mürsəl günbəzi - Səfərimizin ilk günü Kəlbəcər rayonunun Bağırsaq, Yanşaq və Zallar kəndlərində olduq. Hər üç kəndin evləri, inzibati binaları, infrastrukturunu erməni vandalları tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır. Bu kəndlərdə heç bir tarixi abidə dövlət qeydiyyatında deyil. Lakin, dövlət qeydiyyatına alınmamış xatirə abidələri vardır. Onlardan biri Yanşaq kəndinin seyid ailəsinə məxsus 1965-ci ildə tikilmiş Seyid Mürsəl günbəzidir. Yanşaq kəndi Kəlbəcərin seyid ailələrinin yerləşdiyi və dini ocaqların fəaliyyət göstərdiyi kəndlərdən biridir. Seyid Mürsəl təxminən 1880-1965-ci illərdə yaşamışdır. Onun qəbri üzərində 3x3 metr ölçüsündə yerli cins daşlardan türbə tikilmişdir. Türbənin üzəri həmin cins daşlarla günbəz formasında bağlandığı üçün xatirə abidəsi "Seyid Mürsəl günbəzi" adlanmışdır. Yanşaq kəndində olarkən günbəzin olduğu sahəyə yaxınlaşmaq istəsək də minadan təmizlənməsi haqqında şübhələrimiz olduğu üçün irəliləmədik. "Seyid Mürsəl günbəzi"nin dağıldığı, ərazidə səngər qazıldığı və post qurulduğu görünürdü. Kənardan fotosunu götürdüm. Gəncə şəhərində Seyid Mürsəlin nəvəsi Kəlbəcər rayonu Yanşaq kəndinin 89 yaşlı sakini Seyid Qamət Mürsəlovla görüşdüm. Onun "Seyid Mürsəl günbəzi" haqqında məlumatını qeydə aldım. "Seyid Mürsəl günbəzi"nin yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi və ya yerli əhəmiyyətli bağ-park, monumental və xatirə abidəsi kimi yeni aşkar olunmuş abidə qismində qeydə alınması məqsədəuyğun olardı.

- Aşıq Şəmşir türbəsi - Səfərin ikinci günündə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban və Çayqovuşan kəndlərində olduq. Həmin kəndlərə Bağlıpəyədən gedən yol minadan təmizlənmədiyi və ərazidə hələ də erməni hərbiçiləri qaldığı üçün Rusi-

ya sühlməramlılarının müşaiyyəti ilə hazırda ermənilərin yaşadığı Çapar kəndi ərazisindən keçərək getdik. Rusiya sühlməramlıları Kəlbəcər rayonundan Millət vəkili Aqil Məmmədovu müşaiyyət edirdilər. Məqsəd Aşıq Şəmşirin türbəsini və Ağdaban qəbiristanlığını ziyarət etmək, həmin kəndlərin vəziyyəti ilə tanış olmaq idi. Ağdaban faciəsi tarixdən hər kəsə məlumdur. 1992-ci il aprel ayının 8-də ermənilər tərəfindən törədilmiş qırğın nəticəsində Kəlbəcər rayonunun 130 evdən ibarət Ağdaban kəndi tamamilə yandırılmışdır. Kəndin 779 nəfər dinc sakininə müxtəlif işgəncələr verilmiş, 67 nəfər isə amansızlıqla qətlə yetirilmiş, 2 nəfər itkin düşmüşdür. Azərbaycan aşığı sənətinin məşhur nümayəndəsi Aşıq Şəmşirin (1893–1980) türbəsi Ağdaban kəndi ilə Çayqovuşan kəndləri arasındakı Şiştəpədə yerləşir. Rusiya sühlməramlılarının minatəmizləyənləri Şiştəpə yolunu və türbə ətrafını yoxladıqdan sonra "Aşıq Şəmşir türbəsi" ziyarət edilmişdir. Türbə binası 6x8 metr ölçüsündə düzbucaqlı formasında tikili olmuşdur. Türbədə Aşıq Şəmşir, oğlu Əkbər Qurbanov və qızı Çimnaz xanıma məxsus üç qəbir abidəsi vardır. Çimnaz xanım erməni gülləsindən həlak olmuşdur. Ermənilər türbə binasını və içərisindəki qəbir daşlarını dağıtmışlar. Görkəmli bir təpə üzərində yerləşən "Aşıq Şəmşir türbəsi"nin YUNESKO siyahısında olan aşığı sənətinin məşhur nümayəndəsinə məxsus olmasına görə yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi və ya yerli əhəmiyyətli bağ-park, monumental və xatirə abidəsi kimi yeni aşkar olunmuş abidə qismində qeydə alınması məqsədəuyğun olardı.

- Ağdaban qəbiristanlığı - Səfərimiz zamanı Ağdaban qəbiristanlığında da olduq. Aşıq Qurban Ağdabanlı bu qəbiristanlıqda dəfn edilib. Qəbiristanlıqda əhəngdaşından hazırlanmış və üzərində ərəb əlifbası ilə kitabələri olan çoxlu sayda qəbir abidələri var. Bu qəbir daşlarının əksəriyyətini həm XX əsrin 90-cı illərində, həm də son Vətən müharibəsi dövründə erməni vandalları sındırmış, güllələmişlər. Qəbiristanlıqda 1992-ci il Ağdaban faciəsinin qurbanları da dəfn olunub. "Ağdaban qəbiristanlığı"nın yerli əhəmiyyətli bağ-park, monumental və xatirə abidəsi kimi yeni aşkar olunmuş abidə qismində qeydə alınması məqsədəuyğun olardı.

- Bulanıqsu monastırı - Vəng kəndi yolunun üzərində Tərtər çayının sağ sahilində başqa bir monastıra rast gəldim. Şosse yoldan ayrılıb piyada körpüsü ilə həmin monastırın olduğu düzən əraziyə keçdim. Sovet dövründə həmin körpünün yaxınlığında monastırın qarşısında Bağlıpəyəli Ələddinin yeməxanası olub. Monastır iki iri binadan – kilsədən ibarətdir. Geniş həyəti və yarımüçlü vəziyyətdə yardımçı tikililəri olan həmin monastıra baxış keçirərkən ermənilər tərəfindən inək tövləsi kimi istifadə edildiyini aşkar etdim. Maraqlıdır ki, ermənilər bu monastırı qorunmuş, ona qayğı göstərməmiş, əksinə tövlə kimi istifadə etmişlər. Ermənilər monastırın həyətidəki yaşlı ağacları Kəlbəcərin əksər yerlərində olduğu kimi doğrayıb aparıblar. "Bulanıqsu monastırı"nın yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi kimi yeni aşkar olunmuş abidə qismində qeydə alınması məqsədəuyğun olardı. Gələcəkdə abidənin konservasiyası və bərpasını nəzərdə tutmaq olar. Əgər təklif etdiyimiz Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu yaradılsa "Bulanıqsu monastırı" da anklav kimi həmin qoruqda yer ala bilər.

Bununla yanaşı, Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin inventarına daxil olan qoç və at formalı qəbir daşları, dəyirman daşları və qayaüstü təsvirlərinin yeri tərəfimizdən müəyyənləşdirilmişdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun Tarixi-Mədəni İrsini Araşdırma İcması. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin otuz il ərzində törətdiyi

bütün dağıntılar və müharibənin gətirdiyi acı xatirələr məhz "qaranlıq irs" in tədqiqat sahəsinə aiddir. Həm maddi, həm də mənəvi mədəni irs nümunələrinin sənədləşdirilməsi və məlumat bazasının yaradılması təşəbbüsü "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi tərəfindən hələ 2020-ci ilin əvvəllərində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun Tarixi-Mədəni İrsini Araşdırma İcmasının yaradılması ideyası ilə ortaya çıxmışdır. İcmanın əsas məqsədi müharibəsonrası dövrdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisində tarixi-mədəni irsin vəziyyətinin akademik səviyyədə araşdırılması, sənədləşdirilməsi və müstəqil araşdırmaçılara əlçatan məlumat bazasının yaradılmasıdır.

İlk növbədə icmanın əlyazma və sənədli əsərlərin nəşri layihəsi Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun maliyyə yardımı əsasında Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"si əsəri ilə başlamışdır (azertag.az 22.09.2020). Kitabda Qarabağlı Pir Məhəmmədin (Qara Pirim) həyatı və təsəvvüfi fəaliyyətindən bəhs olunmuşdur. Qara Pirim haqqında yazılan "Mənaqibnamə" əsərinin nüsxələri tekstoloji təhlil edilmişdir. Türkiyə nüsxəsi transfoneliterasiya olunmuş, əsərin mətni sadələşdirilmişdir. Mənaqiblərdə adı çəkilən Qarabağda XVI əsrdə yaşamış şəxslər və mövcud olan toponimlər tədqiq edilmişdir (Xəlillilər 2020).

İcma mədəni irsin akademik səviyyədə araşdırılmasının obyektivliyini təmin etmək, bölgənin tarixi, arxeologiyası, antropologiyası, paleoqrafiyası, mədəniyyəti, incəsənəti, mənəviyyəti ilə bağlı bütün irs komponentlərinin yerli və beynəlxalq mümkün qalıqlarını toplamaq, sistemləşdirmək, sənədləşdirmək üçün kollektiv bilik və bacarıqları tətbiq etmək, gələcəkdə YUNESKO-nun "Rəqəmsal irs" siyahısına və ya "Dünya yaddaşı" proqramına daxil edilməsi üçün müstəqil araşdırmaçılara əlçatan rəqəmsal "Tarixi Qarabağ irsi" məlumat bazasını formalaşdırmaq potensialına malikdir. Bu məqsədlə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinə təqdim edilən layihədə icmanın əsas heyətlə üç il fəaliyyət göstərməsi və yekun məhsul olaraq rəqəmsal "Tarixi Qarabağ irsi" məlumat bazasının formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Layihənin davamlılığının ictimai təşəbbüslər və layihələrlə təmin ediləcəyi planlaşdırılmışdır. Layihənin effektivliyinə dövlət, özəl və beynəlxalq təşkilatların təşkilatı, akademik və maliyyə dəstəyinin təsir edəcəyi müəyyən olunmuşdur.

"Tarixi Qarabağ irsi" məlumat bazasını hazırlayacaq icma öz fəaliyyətində beynəlxalq konvensiyaları, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini, dəstək verən təşkilatların əsasnamə və nizamnamələrini, alim və tədqiqatçıların, aidiyyətli mütəxəssislərin hesabat, təşəbbüs və tövsiyələrini nəzərə almaqla birillik və üçillik icra planını quraraq fəaliyyət göstərir. Layihəyə görə icmaya daxil olan yerli və beynəlxalq mütəxəssislər üç ay ərzində ilkin olaraq birillik icra planını formalaşdırır. İcmaya daxil olan yerli mütəxəssislər ilkin olaraq bir ay ərzində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisindəki iyirmi dünya və ölkə əhəmiyyətli (xristian və müsəlman) maddi-mədəniyyət abidəsinə baxış keçirir, onların mövcud durumunu sənədləşdirir, işğaldan əvvəlki vəziyyəti ilə müqayisəli təhlilini aparır. İlkin materiallar sistemləşdirildikdən sonra icmanın xarici mütəxəssislərinin Azərbaycana gəlişi təmin olunur. İcmanın həm yerli, həm də beynəlxalq mütəxəssisləri bir ay ərzində müştərək surətdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisindəki iyirmi dünya və ölkə əhəmiyyətli (xristian və müsəlman) maddi-mədəniyyət abidəsinə baxış keçirir, onların mövcud durumunu sənədləşdirir, işğaldan əvvəlki vəziyyəti ilə müqayisəli təhlilini aparır. İcma yerli və beynəlxalq mütəxəssislərinin iştirakı ilə Qarabağ və Şərqi

Zəngəzur ərazisində aparılmış müşahidə, araşdırma və təhlillərin nəticələrinə dair yekun hesabat hazırlayır. Yekun hesabatın əsasında icmanın perspektiv fəaliyyətinə dair ilkin tövsiyələr hazırlanır.

Ağdamın Qaraağac qəbiristanlığı necə öyrənilməlidir? İstər “xarabalıqlara bağlılıq”, istərsə də “qaranlıq irs” baxımından öyrənilməli olan tarixi-mədəni abidələrdən biri Qarabağdakı Qaraağac qəbiristanlığıdır. Türk-islam tarixinin və mədəniyyətinin mühüm bir parçası olan Qaraağac qəbiristanlığı Ağdam şəhərinin yaxınlığında yerləşir. Qarabağda cərəyan edən tarixi hadisələrə nəzər salanda görünür ki, qəbiristanlıq ən azı min il istifadə edilmişdir. Oğuz/bayatlar, səlcuqlular, qıpçaqlar, monqollar, elxanlılar, çobanlılar, cəlairilər, teymurlular, qaraqoyunlular, ağqoyunlular, səfəvilər, şahsevənlər, əfşarlar, qacarlar kimi türk toplumlarının əksəriyyətinin Qarabağda qışladığını, hökmdar ailələrinin vəfat edən üzvlərinin Qaraağac qəbiristanlığında dəfn edildiyini görürük. Bu mənada Qaraağac qəbiristanlığı Hökmdar Qəbiristanlığı/Royal Cemetery də adlandırıla bilər.

Qaraağac qəbiristanlığında çoxlu sayda türbələr və qəbirüstü xatirə abidələri olmuşdur. Onların bir hissəsinin ölçü işləri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı Öyrənən və Tədqiq Edən Cəmiyyət, sonlarında isə Tarix və Mədəniyyət Abidələrinin Qorunması və İstifadəsi Baş idarəsi tərəfindən aparılmışdır. Həmin tarix-mədəniyyət abidələri X-XX əsrləri əhatə edir (Aleksandroviç və başqaları 1927).

Qaraağac qəbiristanlığı türk xalqlarının müqəddəs məkanlarındanır. Burada nəinki qəbiristanlıq, həmçinin sufi xanəqahları və ticarət/karvansaray mərkəzlərinin olduğu bilinir. XV əsrdə Bakı şəhərində Şirvanşah I Xəlilullahın sarayı yaxınlığında öz xanəqahında fəaliyyət göstərən xəlvətlik təriqətinin ikinci qurucusu / piri-sanisi Seyid Yəhya Şirvaninin Qarabağa göndərdiyi xəlifəsi Dədə Ömər Rövsəni məhz Qaraağac xanəqahını quraraq fəaliyyət göstərmişdir. Qaraağac xanəqahı xəlvətlik/rövşənilik sufi məktəbinin əsas mərkəzi olmuş, Ağqoyunlu dövləti (xüsusilə Uzun Həsən və Sultan Yaqub) tərəfindən himayə edilmişdir. Misir/Qahirə xəlvətlik/gülşənilik sufi məktəbinin əsasını qoyan İbrahim Gülşəni də Qaraağac xanəqahının yetirməsi idi (Gülşəni 2014).

Təbrizi paytaxt seçən hökmdarların Qarabağ/Qaraağac əlaqələri davamlı olmuş, qurultayların əksəriyyəti bu coğrafiyada keçirilmişdir. Hətta Elxanlı dövlətinin Sultan Ənuşirəvan dövrünə aid “Qarabağ” və “Qaraağac” zərbi olan pulları burada kəsilmişdir. Maraqlıdır ki, həmin sikkələrin təsvirini verən və təhlillər aparan Aram Vardanyan və Qor Markaryan Qaraağac adlı yerin Qarabağda olduğunu izah edə bilməmiş, yanlış şərh vermişlər (Vardanyan və Markaryan 2016-2017).

Qarabağın türk tarixinin düyün nöqtəsi olan Qaraağac qəbiristanlığı erməni vandalları tərəfindən işğal zamanı bilərəkdən məhv edilib, yeri şumlanaraq əkilib.

“Qaraağac qaranlıq irs obyektinin sənədləşdirilməsi və inventarlaşdırılması üçün bəzi təxirəsalınmaz işlər görülməlidir:

- Qaraağac hökmdar qəbiristanlığı ilə əlaqədar bütün arxiv sənədləri, araşdırmalar üzə çıxarılmalı və dolğun məlumat bazası yaradılmalıdır;
- Qaraağac hökmdar qəbiristanlığında arxeoloji tədqiqatlar başlanmalıdır. Çünki orada mədəni təbəqə min ildən çox dövrü əhatə etdiyi üçün bizə böyük elmi informasiya verəcək. Lakin birinci mərhələdə dağıdıcı üsullar (arxeoloji qazıntı) deyil, müasir texniki imkanlardan (lidar, georadar və s.) istifadə edərək yeraltındakı strukturlar, o cümlədən qaranlıq irs obyektinin mühafizə zonası müəyyən edilməlidir;
- Qaraağac hökmdar qəbiristanlığında bütün insan qalıqları öyrənilməli, onların

antropoloji ölçüləri götürülməli, DNK analizləri aparılmalı, kimlikləri təsbit edilməli və ayrılmış sahədə qaranlıq irsin qurbanları kimi ədəb-ərkanla dəfn edilməlidirlər;

- Bütün bu işlərin görülməsi üçün son texnoloji imkanlara malik laboratoriya qurulmalı və ekspedisiyanın işinə xaricdən təcrübəli alimlər də dəvət olunmalıdır. Bu bizə gələcəkdə daha böyük elmi çevrələrdə nəticələrin nəşrinə imkan verəcəkdir;
- Tədqiqatların nəticəsinə əsasən Qarağac hökmdar qəbiristanlığında xatirə kompleksini planlaşdırmaq və inşa etmək doğru olacaqdır.

Qara Pirim xanəqahı nümunəsində qaranlıq turizm. Qarabağın inanc turizmi və ya qaranlıq turizm məkanlarından və mənəvi dəyərlərin maddi daşıyıcılarından biri Qara Pirim xanəqahıdır. Azərbaycanda qaranlıq turizm obyektləri çox olsa da onların əksəriyyəti müvafiq istiqamətdə öyrənilməyib, bərpa və ya konservasiya edilməyib və turizm məhsulu kimi təklif edilmir. Onlara ya yolüstü baş çəkilir, ya da hansısa abidələrin içərisində qarışıq formada təqdim olunur. "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi Qara Pirim xanəqahını inanc turizmi və ya qaranlıq turizm obyektini kimi akademik səviyyədə öyrənmək, onun bərpa və konservasiya layihəsini hazırlamaq və müvafiq turizm məhsulu kimi təqdim etmək niyyətində olduğunu Mədəniyyət Nazirliyi və Dövlət Turizm Agentliyi qarşısında qaldırılmışdır. Bu işə Avropanın mədəni irsin öyrənilməsi, analitik təhlillərin aparılması, mədəni irs turizmi obyektini kimi təqdim və təbliğ olunması üzrə ixtisaslı gənc alimlərin mühüm şəbəkəsi olan YOKOKU Beynəlxalq Asosiasiyasını cəlb etmək də planlaşdırılmışdır.

Qarapirimli kəndi Ağdam rayonu ərazisində yerləşir. 2020-ci ilin noyabr ayında kənd Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalından azad edilmişdir. Qarapirimli kəndi Qara Pirimə məxsus olan xanəqahın ətrafında nəslə və davamçılarının yerləşməsi ilə yaranmışdır. "Qara Pirim" XVI əsrdə yaşayan və fəaliyyət göstərən məşhur sufi alim, övladı Pir Məhəmməd Qarabağının ləqəbidir. O, məşhur sufi Şəmsi Təbrizinin nəslindəndir. Qara Pirim Şah Təhmasibin müasiri olub, şahla Qəzvin şəhərində görüşmüşdür. Onun xanəqahı vəfatından sonra həmişə fəal olmuş, Qarabağın mənəvi dünyasının inşasında mühüm rol oynamış, inanc turizmi məkanı kimi hələ Sovet dövründə də fəaliyyət göstərmişdir.

Qarabağda islam irsinin dərinə öyrənilməsi erməni vandallarının (abidə dağıdıcı və saxtalaşdırıcılarının) arqumentlərini zəiflədir və dünya ictimaiyyətinə tarixi reallıqları təqdim edir. Müsəlman dünyasında Qarabağ və Qara Pirim adı qoşa çəkilmişdir. Qara Pirimin nəticəsi Osmanlı dövlətinin şeyxülislamı və iki sultanın müəllimi Feyzullah əfəndidir. Onun övladları Mustafa və Mürtəza Feyzullahəfəndizadələr də Osmanlı şeyxülislamı olmuşlar. Qarabağdan özləri ilə apardıqları çox sayda əlyazmalar Feyzullah əfəndinin əlyazma kolleksiyasında İstanbul Millət Kitabxanasında qorunur. Çoxlu dəyərli tarixi məlumatlara açar olan Qara Pirim hadisəsi akademik şəkildə elmi baxımdan öyrənilməli, inanc turizmi və ya qaranlıq irs kontentləri kimi tanındır. Qarabağın milli kimliyi məsələsində Qara Pirim xanəqahının öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Qaranlıq irs baxımından layihənin ikinci əsas aktuallığı dağıdılmış bir abidənin bərpaya qədərki mərhələlərini əyani şəkildə təqdim etmək, məlumat bazası hazırlamaqdır. Hər abidənin fərdi pasportu olduğu kimi, onun müayinəsi və müalicəsi də fərdi şəkildə olmalıdır. Qaranlıq turizm məkanı kimi Qara Pirim xanəqahı çox sayda kontentlərin işlənməsinə imkan yaradır və onun beynəlxalq əhəmiyyətini göstərir. Türkiyənin ziyarətçi sayına görə birinci inanc turizmi məkanı olan Konya şəhərindəki

Mövlanə Cəlaləddin Rumi xanəgahı nümunəsində bu xanəgah da Şəms Təbrizi ilə bağlılığına görə paralellik təşkil edir və turistlərin ziyarəti üçün önəmli linkdir.

Birinci mərhələdə Qara Pirim xanəgahının yazılı və maddi mənbələr əsasında öyrənilməsi iki istiqamətdə aparılır. Əvvəlcə bütün yazılı və sənədli mənbələr toplanır, mütəxəssislər tərəfindən təhlil edilir, məlumat bazası formalaşdırılır, hesabat hazırlanır. Sonra memar və arxeoloqun iştirakı ilə xanəgaha baxış keçirilir. Ehtiyac duyulduğu halda ən çoxu bir ay müddətində AMEA-nın arxeoloji ekspedisiyası xanəgahda ilkin tədqiqatlar aparır. Tədqiqatın nəticəsi ümumiləşdirilir, hesabat hazırlanır və məlumat bazasına daxil edilir.

İkinci mərhələdə Qara Pirim xanəgahının bərpa-konservasiya layihəsi hazırlanır. YOKOKU Beynəlxalq Asosiasiyası əməkdaşları və digər ixtisaslı könüllülər konservasiya layihəsinin hazırlanmasında iştirak edir. Layihə tədqiqatlar nəticəsində hesabat əsaslanır və ilkin konservasiya üçün lazımi planlaşdırmalar aparılır.

Üçüncü mərhələdə Qara Pirim xanəgahında ilkin təmizlik və konservasiya işləri görlülür. Universitet tələbə və magistrləri, yerli icmanın və ixtisaslı könüllülərin iştirakı ilə xanəgahın ərazisində ilkin təmizlik və konservasiya işləri aparılır. Bu yaddaşın bərpasına və xatirələrin oyanmasına da kömək edir. Konservasiya üçün alətlər və materiallar təmin edilir. YOKOKU Beynəlxalq Asosiasiyası əməkdaşlarının iştirak etməsi həm də konservasiya üzrə praktik kursun keirilməsinə imkan verəcək.

Ədəbiyyat:

Abidə 2001

Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsünün təstiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 2 avqust 2001-ci il № 132

Aleksandroviç və başqaları 1927

Джамиль Александрович, Иса Азимбеков, Василий Сысов. Евлах-Шуша // Известия Азербайджанского Комитета Охраны Памятников Старины, Искусства и Природы, выпуск третий, Баку: 1927, ст. 3-23

azertag.az 22.09.2020

Qarabağlı Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"sinin nəşri" layihəsi həyata keçirilir // azertag.az 22.09.2020: <https://azertag.az/xeber/1591301>

DeSilvey və Edensor 2012

Caitlin DeSilvey, Tim Edensor. Reckoning with ruins // Progress in Human Geography, Volume 37, Issue 4, pages 465-485. Article first published online: November 27, 2012; Issue published: August 1, 2013

Jabiyev və Khalilli 2017

Gafar Jabiyev, Fariz Khalilli. Historical Karabagh Region Heritage Documentation Project // "Terrorism, Migrations, Refugees - Contemporary Challenges on Cultural Identities, Heritage, Economy, Tourism and Media" Conference Proceedings, 17-19 January 2016. Ohrid: 2017, p. 11-18

Fərman 2020

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <https://president.az/az/articles/view/44886>. 29.10.2020

Hesabat 2021

Kəlbəcər rayonu komendantlığı yanında tarix və mədəniyyət abidələrinin inventarlaşdırılması üzrə nümayəndəsi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlillinin 09-13 yanvar 2021-ci il tarixdə Kəlbəcər rayonuna səfərinin hesabatı. Fariz Xəlillinin şəxsi arxivindədir.

Xəlilli 2021

Fariz Xəlilli. Ağdamın Qaraağacı qəbiristanlığı necə öyrənilməlidir? // <http://agsunews.az/index.php?lang=az§ionid=news&id=1298>. 18.05.2021

Xəlillilər 2020

Fariz Xəlilli, Şəhla Xəlilli. Qarabağlı Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"si (araşdırma, sadələşdirmə və transfoneliterasiya). Bakı: Elm və təhsil, 200 səh.

Gülşeni 2014

Muhyi-i Gülşeni. Menakib-i İbrahim-i Gülşeni (hazırlayan: Mustafa Koç və Eyyup Tanrıverdi). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 416 sayfa

Lennon 2017

John Lennon. Dark Tourism. Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice. 42 page. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264079.013.212>

Suzie və başqaları 2020

Thomas Suzie, Herva Vesa-Pekka, Seitsonen Oula, Koskinen-Koivisto Eerika. Dark Heritage. Encyclopedia of Global Archaeology. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-30018-0_3197

Vardanyan və Markaryan (2016-2017)

Aram Vardanyan, Gor Markaryan. Some Remarks on the History of Qarabagh in the Late Mongol Period (XIVth-XVth Centuries) // Revue des Études Arméniennes, Volume 37, pages 155-172. <https://www.academia.edu/35935529>. 01.05.2022

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
AZƏRBAYCANIN Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
KONKRET İCRAAT BİRLİYİ

Eşqin kanı Qarabağdır!

V BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ SİMPOZİUMU

MATERİALLARI

2022-ci il Şuşa ilinə həsr olunur.
Quzanlı/Ağdam, 17-19 may 2022-ci il

Hazırlayanlar:

Şəhla XƏLİLLİ
Fəriz XƏLİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU